

Murre mitmes kuues

Mari-Liis Kalvik

EKI erakorraline teadur,

eesti murrete ja sugulaskeelte arhiivi haldaja

Eesti murdeuurimine on traditsiooniliselt keskendunud peamiselt piirkondlikele murretele ehk kohamurretele. Ühe põhiülesandena on dialektoloogid kogunud murdealadelt võimalikult ammendavalt ning võimalikult vanapärast keelt. Selle töö tulemusena on tänases eesti keele instituudis olemas eesti keele kõige rikkalikumad murdekogud, mis sisaldavad nii keele- kui ka kultuuriajaloolist materjali ning mille põhjal on võimalik teha usaldusväärseid uurimusi.

Murdekogumise ajalugu vaadates võib tõmmata eristusjoone 20. sajandi ja eelnevate sajandite vahele. On tõsiasi, et eesti murrete süsteemne kogumine sai alguse 1920. aastail. Enne seda koguti ja esitati murdematerjali juhuslikumalt, lähtudes uurija konkreetsest huvist mõne nähtuse või piirkonna vastu (nt Lauri Kettunen Kodaveres, Gustav Vilbaste Kuusalus, Andrus Saareste Vigalas). Ka põhines algne murdeuurimine tihti kaudsetel andmetel, kuna murdepiirid polnud alati selged ega murdejoonte levik teada. Tehnilisest küljest tuleb osutada, et kuni 20. sajandini, mil Eestis tekkis laialdasem võimalus heli salvestada, pandi keelenäiteid paberile käsitsi kirja. Kirjalike materjalide kogumise aeg on seega aukartust äratavalt pikk, ulatudes otsapidi tänapäevagi.

Olulisi murdekogumise tähiseid enne 20. sajandit

Varaseimad eesti keele või murrete kirjapanekud (kirjakeelte-eelsed kirjapanekud on kõik murdelised!) leiame vanade kroonikate ja ürikute veergudelt. Henriku Liivimaa kroonika ja Taani hindamisraamatu sõnanäited ulatuvad tagasi koguni 13. sajandisse, kuid on teaduslikku käibesse ilmunud sajandeid hiljem. Esimeses säilinud eestikeelses trükises, Simon Wanradti ja Johann Koelli katekismuses (1535) leidub märkus, et eesti keel ei ole igal pool ühesugune ja et Tallinnas

räägitakse teisiti kui Tartus, Narvas või Viljandis¹. Järgmiste sajandite grammatikud Heinrich Stahl, Heinrich Göseken, Johann Gutsclaff ja Anton Thor Helle esitavad oma teostes eri murdealade vorme või häälikulisi erijooni, esimene murrete rühmitus (Põhja-Eesti alal on kaheksa, Lõuna-Eestis kaks murret) pärineb August Wilhelm Hupeli sulest². Pärnu pastor Johann Heinrich Rosenplänter katsus esimesena koostada tervet Eestit hõlmava murdetekstide koguteose, kus oleks keelenäide igast kihelkonnast. Ta saatis oma 161 ametivennale piibliteksti, mis tuli tõlkida kohalikku murrakusse. Vastuseid sai ta kahjuks vähevõitu, üksnes 16, ja needki olid enamasti väheste murdesugemete kirjapanekud.³ Ferdinand Johann Wiedemann rändas esimesena mitmel aastal mööda Eestit, et koguda eesti keele sõnavara ja uurida murdeid. Tema sihiks oli eesti keele sõnaraamat ja grammatika. Suure töö tulemusena ilmuski 1869. aastal „Ehstnisch-deutsches Wörterbuch“ (eesti-saksa sõnaraamat), mis hiljem oli eesti murrete kogumisel aluseks, ning 1875. aastal „Grammatik der ehstnischen Sprache“ (eesti keele grammatika).⁴ Sellise intensiivsuse ja põhjalikkusega ei oldud eesti murdeid seni uuritud. F. J. Wiedemanni keelejuht ja sõber Jakob Hurt lükkas aga oma üleskutsega „Paar palvid Eesti ärksamaile poegadele ja tütardele“ 1888. aastal käima üleüldise murdekogumise. Ta palub abi „Eestikeele murrete raamatu“ kokkuseadmiseks, soovib tekste kirja panna koguja kodumurrakus ning jagab nii transkriptsiooni- kui ka vormistamisselgitusi.⁵ Nii sündis laiahaardeline eestlastest korrespondentide võrk ja materjali lähetamise traditsioon.

Süsteemne kogumine, selle sihid ja tulemused

Eesti murrete süsteemse kogumise algustähiseks on Emakeele Seltsi asutamine Tartu ülikooli juures 1920. aastal. Murrete talletamisel

¹ Ehasalu, Epp; Külli Habicht; Valve-Liivi Kingisepp; Jaak Peebo 1997. Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 6. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 30.

² Kask, Arnold 1984. Eesti murded ja kirjakeel. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 16. Tallinn: Valgus, 29–31.

³ Kask, Arnold 1984. Eesti murded ja kirjakeel. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 16. Tallinn: Valgus, 56–59.

⁴ Ariste, Paul 1971. Ferdinand Johann Wiedemann. Tartu, 51–54.

⁵ Peebo, Kadri 1989. Jakob Hurt ja tema korrespondendid murdekogujatena. – Kodumurre 21. Tallinn, 13.

hakati lähtuma kahest suurest eesmärgist: eesti murrete sõnaraamatu kokkupanekust ning murdeülevaadete ja -tekstivalimike koostamisest ja avaldamisest. Töid asus juhtima Andrus Saareste. Ta lähetas kihelkondadesse üliõpilastest stipendiaate, kus nad Wiedemanni sõnaraamatu alusel sõnavara sedelitele märkisid. 1949. aastaks oli läbi küsitletud 37 kihelkonda.⁶ Sõnu koguti tollal ja ka hiljem mõistealade kaupa (nt kalandus, heinategu, aeg, perekond). 1939. a loodi Emakeele Seltsis Hella Keema algatusel vabatahtlike murdekogujate ehk korrespondentide võrk. Vastavalt juhenditele lähetasid need entusiastid murdeteadeid ning -tekste oma kodukohast, eriti seoses murdevõistlustega aastail 1940–1944 ja 1957–1995. Emakeele Seltsi murdekogud koliti 1952. aastal Tallinna, Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituuti ning sellest ajast peale on nende näol tegemist seltsi ja instituudi ühisvaraga. 1956. aastal nentis Helmi Viires, et kuigi sedeleid ja tekstilehekülgi on kogunenud küllaldaselt, saamaks head ülevaadet eesti murrete grammatikast ning sõnavarast, oleks mitmes piirkonnas vaja teha järel- ja lisakogumist. Andmekogu vajab kopeerimist ja korraldamist, et sõnaraamatu käsikirja paremini koostada.⁷ Mitmel moel ning ajal kogutud murdesõnavara kopeeriti tähestikuliseks koondkartoteegiks ja 1964. aastal võidi pärast sõda alustatud käsikirja kokkupanemistööd jätkata.

Emalt ilmus trükist „Väike murdesõnastik” (I köide 1982, II köide 1989), mis kujutab endast kartoteegi märksõnastikku ühes leviku ja lühiaandmetega tähenduse kohta. Suures „Eesti murrete sõnaraamatus” (EMS) on esitatud lisaks märksõnade foneetilised ja grammatilised jooned, mitmesugused tähendused ja iseloomulikud lausenäited. EMS-i esimene vihik (*a-aju*) ilmus 1994. aastal, praeguseks on ilmunud 21 vihikut (kuni märksõnani *liivüstükk*), kokku üle 4200 lehekülje. Koondkartoteegi alusel on Valdek Pall kokku pannud „Idamurde sõnastiku” (1994), lõppjärku on jõudnud Inge Käsi „Võru murde sõnastik”.⁸ Kõrvuti sõnaraamatutööga on kogu aeg avaldatud ka murdeuurimusi ja tekstivalimikke. Algselt tehti seda Emakeele Seltsi ajakirjas Eesti Keel, 1955. aastast alates Emakeele Seltsi aastaraamatus ning 1960–2002

⁶ Väike murdesõnastik I. Toim V. Pall. Tallinn: Valgus, 1982, 5.

⁷ Viires, Helmi 1956. Eesti murrete uurimisest Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudis. – Eesti NSV KKI uurimused I. Toim E. Ahven. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 178–186.

⁸ Väikese murdesõnastiku ja EKI arhiiviainese kaasabil on Kihnus asutud koostama Kihnu sõnastikku.

ka ajakirjas Kodumurre. Lisaks hakati murdetekste ja -käsitlusi ka eraldi trükistena avaldama. Väga mahukaks tööks kujunes instituudis akadeemilise murdetekstide sarja „Eesti murded I–VIII” (1961–2002) väljaandmine.

Aastail 1958–1991 on Keeles ja Kirjanduses ilmunud Mari Musta iga-aastane täpne ülevaade, kui palju ja millist materjali lisandus ning kus käidi kogumisretkedel. 1971. aastal, mil möödus 50 aastat süstemaatilise murdekogumise algusest, võis M. Must kokkuvõtlikult nentida, et murdesõnavara, tekste ning andmeid foneetika ja morfoloogia kohta on olemas kõikidest murrakutest, olgugi et materjali pole kogunenud ühtlaselt.⁹ Järgmise kolmekümne viie aasta järel, 2006. aasta sügisel, võidi kogumistöö tulemustena teatada, et Emakeele Seltsi ja EKI eesti murrete ja sugulaskeelte arhiivis on üle 5,5 mln murdesedeli ning ligi 140 000 lehekülge käsikirjalist murdematerjali.¹⁰

Helimaterjalid, nende kogumine ja digiteerimine

20. sajandi alguses jõudis Eestisse fonograaf ning helisalvestustehnika kiire arengu sajand pakkus keelematerjali talletamiseks uusi võimalusi. Esimene eestlane, kes hakkas välitöödel rahvalaule selle masina abil jäädvustama, oli Cyrillus Kreek 1914. aastal.¹¹ Eesti murdekõnet oli 1940. aasta lõpuks salvestatud kokku juba 252 fonograafirullitait.¹²

1930ndatel saavutas väga hea taseme Riigi Ringhäälingu helistuudio Tallinnas, mille tegevusest on säilinud 1938. aastal 49 grammofoniplaadile salvestatud murdenäited kaheksast kihelkonnast. Kümme aastat hiljem, 1948. aastal hakati ka Eestis kokku panema magnetilisi helijäädvustusseadmeid ehk magnetofone.¹³ Magnetofonid, mida alguses tuli keelejuhtideni vedada hobuvankril¹⁴, muutusid varsti portatiivseks.

⁹ Must, Mari 1971. Eesti murdearhiiv teise poolsajandi künnisel. – Emakeele Seltsi aastaraamat 17. Tallinn: Eesti Raamat, 11.

¹⁰ Viikberg, Jüri 2008. Eesti keele kogud. – Eesti humanitaar- ja loodusteaduslikud kogud. Seisund, kasutamine, andmebaasid. Toim E. Parmasto ja J. Viikberg. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 105.

¹¹ Vissel, Anu 2003. Cyrillus Kreek: rahvaviiside kogumine ja rannarootslased. – <http://www.folklore.ee/tagused/nr23/kreek.pdf>. Tartu, 144.

¹² Ariste, Paul 1939. Akadeemilise Emakeele Seltsi heliarhiiv. – Eesti Keel 1–2, 23.

¹³ Ahven, Eeva 2007. Pilk paberpeeglist. Keele ja Kirjanduse Instituudi kroonika 1947–1993. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 48.

¹⁴ Samas, lk 65.

See kergendas ringiliikumist ja 1950. aastail algasid korrapärased kogumisretked ehk keeleekspeditsioonid üle Eesti. Ega olnud needki probleemidest priid. Näiteks kirjutas M. Must 1964. aasta aruandes, et võrreldes Soomega on Eestis tehtud murdesalvestisi veel vähe. Ta loetles ka põhjusi: magnetofonide vähene töökindlus, liiklusvahendite, aga ka lindi nappus.¹⁵ Kummitav lindipuudus (*defitsiit* tollases kõnepruugis) jättis materjalile tõepoolest omad jäljed, näiteks kõik lindistamishetkel ebaolulisena tunduv lõigati välja. Sageli oli selleks küsitleja tekst.

Murdekõne säilitamise võimalust salvestatuna on raske ülehinnata. Tänu sellele on praeguseni olemas kuuldelised näited ajaloolistest kohamurretest, mille tasandumine hakkas tasapisi hoogu saama 20. sajandi teisel ja kolmandal veerandil, mil eesti keel sai riigikeeleks ning kirjakeel tunnustatud normiks. Murdekõne jäädvustused võimaldavad varasemast hoopis täpsemaid uuringuid, kui uurija saab jäädvustatud korduvalt kuulata.

Magnetlinde kuldajastu – algul eri tüüpi ketastel, hiljem kassetina – kestis 1960. aastaist 1990. aastate alguseni ja usutavasti on teisteski arhiivides seda tüüpi helisäilikeid palju. 1971. aastal võidi instituudi murdesektoris tõdeda, et heliülesvõtte leidub 103 kihelkonnast ja puudub veel vaid Paidest ja Ristilt.¹⁶ Paraku ei ole magnetlint väga kindel säilitusvahend, kuna ta venib ja kahjustub aja jooksul, üha uuenev salvestustehnika magnetlinti enam ei kasuta ja sellega ei arvestagi. Magnetlintide digiteerimisega tehti EKI-s algust 1993. aastal. Esimesteks digitaalseteks helikandjateks olid DAT-kassetid (*Digital Audio Type*), hiljem CD-d ja DVD-d. Halva kvaliteediga heli on püütud võimalusel ka restaureerida, näiteks vähendada kahinaid ja lõigata välja klõpse. Praeguseks on kõik eesti murrete helilindistused (u 2900 tundi) digiteeritud.¹⁷

Mida tehakse kogudega?

Murdekogude materjale kasutatakse mitmel moel. Nende põhjal valmivad uurimused, avaldatakse sõnaraamatuid, murdeatlaseid ning tekstivalimikke. Kogudest valitakse tekstipalu raamatutesse ning helinäiteid plaatidele. 1998. aastal alustati koostöös Tartu ülikooliga eesti murrete

¹⁵ Samas, lk 357.

¹⁶ Must, Mari 1971. Eesti murdearhiiv teise poolsajandi künnisel. – Emakeele Seltsi aastaraamat 17. Tallinn: Eesti Raamat, 11.

¹⁷ Mihkla, Meelis 2009. Fonoteegi digiteerimisest. Poole sajandi vanused heliarhiivid Eestis ja Soomes. Ettekanne EKI talveseminaril 16.12.2009.

elektroonilise korpuse koostamist. Korpus põhineb eri piirkondade kesksel murrakutel ning sisaldab helifaile ja nende litereeringuid nii soome-ugri foneetilises kui ka lihtsustatud transkriptsioonis. Praeguseks on korpuses ligi kaks miljonit tekstisõna, neist pooled morfoloogiliselt märgendatud. Märgendatud sõnade hulgas on võimalik teha mitmesuguseid otsinguid. Eesti murrete korpus on sellisena aluseks, mida saab kasutada võrdlevate uurimuste ja ülevaadete koostamiseks.

Nii nagu kõik muudki kogud, vajavad ka keelekogud korrastamist. Korras hoidmine ei tähenda ainuüksi säilikute nummerdamist, ritta seadmist või neile vajalike säilimistingimuste loomist. Korras ja hästi hoitud kogu tunnuseks on ka ajakohastatud, päringuvõimalusega andmestud ja koopiaste olemasolu. EKI-s on praeguseks valminud eesti murrete helilintide elektrooniline andmebaas, mis põhineb inventariraamatutel ja kartoteegikaartidel. Samasugune andmestu valmib ka sugulaskeelte helisäilikute kohta. Kogude kopeerimisi on tehtud mitmel moel, vastavalt ajastu võimalustele. Käsikirjalisi materjale on nii käsitsi ümber kirjutatud, mikrofilmitud (1960ndail), valikuliselt koopiamasinaga kopeeritud kui ka arvutisse sisestatud. Helimaterjale kopeeriti alguses lindilt lindile (1970ndail), hiljem digikandjatele ja serverisse. Tuleviku suurtööks on kavandatud kõigi paberil olevate materjalide elektroonilisse vormi viimine, siis oleksid need kindlamini säilitatud ja ka kergemini kasutatavad.

Nüüdsel infoajastul on saanud tähtsaks see, et materjalid oleksid kättesaadavad internetis. Murdematerjalide ülesriputamine on teoksil mitmes arhiivis, kõige laialdasemalt tegeleb sellega Rahvusarhiiv, mis on loonud digiteeritud arhiiviallikate keskkonna Saaga. Selline viis materjale vahendada on lihtne ja kiire nii huvilise kui ka kogu valdaja jaoks. EKI-s oleme seni helimaterjale üles riputanud valikuliselt, selleks et tutvustada mõne näite varal eesti keele murrakute, sugulaskeelte või väliseestlaste keelekasutust. Kavatsime lisada helilõike või ka terviklindistusi, kui nende sisu ja helikvaliteet seda lubavad. Lähitulevikku silmas pidades peaks EKI kodulehel¹⁸ olema rikkalikult näiteid kõikidest keelekogude materjalidest: muredesedelitest, -ülevaadetest, ekspeditsioonipäevikutest, fotodest ja muust. Ligipääs murdematerjalile interneti abil, võimalus seda vaadata ja kuulata annab võimaluse jagada Eesti suurima ja mitmekesisema murdekogu rikkusi ning toetaks huvi väärt keele- ja kultuurimaterjali vastu.

¹⁸ <http://portaal.eki.ee/murded/fonoteek/>

Soovitusi edasilugemiseks

Pajusalu, Karl; Tiit Hennoste; Ellen Niit; Peeter Päll; Jüri Viikberg 2009. Eesti murded ja kohanimed. Toim T. Hennoste. 2., täiendatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Pall, Valdek 1994. Sissejuhatus. – Eesti murrete sõnaraamat I (A–J). Tallinn: Eesti Keele Instituut, 5–16.

Pedusaar, Heino 2005. Unuvad helid. – Tehnikamaailm, 1, 70–73.

Eesti murrete korpus: <http://www.murre.ut.ee/triip/murdekorpus/>

Eesti Keele Instituudi fonoteek: <http://portaal.eki.ee/murded/fonoteek>

Väike murdesõnastik: <http://portaal.eki.ee/dict/vms>